

Arkadiusz Karbowski
Niezależny publicysta Opole

ALBANIA W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ I POCZĄTKOWYCH LATACH KOMUNISTYCZNEJ DYKTATURY. (CZ. I OD WYBUCHU WOJNY DO KAPITULACJI WŁOCH)

Albania była pierwszym krajem europejskim, który padł ofiarą inwazji faszystowskich Włoch w kwietniu 1939 r. Z uwagi na dysproporcję sił opór Albańczyków trwał zaledwie parę dni. Król Zogu udał się na emigrację, natomiast kraj włączony został do Królestwa Italii. Pod auspicjami Włoch powstał kolaboracyjny rząd albański, na czele którego stanął Shefqet Verlaci. Po upadku Jugosławii do tzw. Wielkiej Albanii przyłączone została zajęta przez Włochów część Kosowa. Nieco wcześniej w 1940 r. zaczęły powstawać pierwsze struktury antywłoskiego ruchu oporu. Od 1942 r. coraz większą w nim rolę odgrywali komuniści. W odpowiedzi na wzrost wpływów komunistycznych pod koniec 1942 r. albańskie środowiska niepodległościowe powołały organizację podziemną Balli Kombetar. Część z jej przywódców podjęła próby wypracowania jakiegoś modus vivendi z włoskimi okupantami, co ostatecznie zaowocowało podpisaniem w marcu 1943 r. paktu o neutralności Kelcyra-Dalmazzo. Jednocześnie w podziemiu trwały rozmowy na temat zjednoczenia wszystkich odłamów ruchu oporu. W sierpniu 1943 r. w Mukje zawarto stosowane porozumienie, ale zostało ono zerwane przez komunistów. Ich działania doprowadziły do wybuchu wojny domowej. Partyzanci spod znaku czerwonej gwiazdy postanowili fizycznie wyeliminować swych rozmówców z Balli Kombetar (Front National) oraz powstałej pod koniec 1943 r. promonarchistycznej organizacji Legaliteti (Legality). Po kapitulacji Włoch we wrześniu 1943 r. na teren Albanii wkroczyły pododdziały niemieckiego Wehrmachtu. Pod patronatem niemieckim powołany został rząd niepodległej Albanii. Pogarszająca się sytuacja na frontach bałkańskich zmusiła dowództwo niemieckie do wycofania swych sił w październiku 1944 r. z terytorium Albanii. Formacje antykomunistyczne nie były w stanie pokonać przekształconych w regularne jednostki wojskowe oddziałów komunistycznych. Pod koniec 1944 r. Albania a także Kosowo znalazła się w żelaznym uścisku „czerwonej” dyktatury. Rozpoczął się okres masowych represji, których ofiarą padło kilkadziesiąt tysięcy ludzi. W Kosowie Albańczycy w grudniu 1944 r. wywołali powstanie. Zostało ono jednak szybko stłumione przez jugosłowiańskie siły bezpieczeństwa. Od grudnia 1944 r. aż do początku lat 50. w Albanii jak i w Kosowie walczyli albańscy żołnierze wyklęci. Pomimo swej determinacji nie mogli oni zwyciężyć w starciu z komunistyczną machiną terroru. Tysiące z nich poświęciło swe życie w walce o wolność Albanii.

Słowa kluczowe: Balli Kombetar, Dalmazzo, Kelcyra, Mukje, Legaliteti, Verlaci, Zogu

Wprowadzenie

Są takie narody w Europie, które określa się mianem narodów zapomnianych. Przykładem takiej społeczności są Albańczycy. Niezwykle rzadko przez ostatnie półwiecze

przypominano o ich istnieniu, a jeżeli już, to w kontekście kompletnej izolacji, w jaką wpędziła Albanie polityka Enwera Hoxhy i Ramiza Aliji. Upadek rządów komunistycznych w tym kraju, a potem podjęta przez kosowskich Albańczyków zamieszkujących jedną z republik autonomicznych byłej Jugosławii walka o niepodległość tego obszaru, uświadomiła Europie i całemu światu, że gdzieś na Bałkanach, na antypodach Europy, egzystuje naród albański. Historia XX-wiecznej Albanii podobna jest do historii krajów Europy Środkowo-Wschodniej, które w latach 1944/1945, na skutek kaprysu historii znalazły się za „żelazną kurtyną”. Dla Albańczyków zaczął się wtedy najbardziej ponury okres w dziejach kraju. W czasie trwania komunistycznych rządów w latach 1944-1992, śmierć poniosło ponad 10 000 Albańczyków, a ponad 40 000 umieszczono w więzieniach i obozach. Do dziś nie zostały zweryfikowane szacunki określające skalę dokonanych zbrodni. Poniższy artykuł jest próbą przedstawienia pewnego wycinka historii Albanii podczas II wojny światowej oraz w pierwszych latach powojennych. Jest to oczywiście zaledwie wstępny zarys problematyki, która, podobnie jak generalnie kwestie bałkańskie, nie cieszy się w Polsce zbyt dużym zainteresowaniem.

Włoska inwazja

Dzień 7 kwietnia 1939 r. był kluczową datą w historii państwa albańskiego. Tego dnia, w godzinach rannych, w granice Albanii wkroczyły oddziały wojskowe armii Królestwa Włoch. Praktycznie w ciągu kilku dni cały kraj został opanowany przez 23 000 korpus generała Alfredo Guzzoniego¹. Słaba armia albańska, z uwagi na znaczącą dysproporcję sił, nie była w stanie stawiać długotrwałego oporu. Tylko w niektórych rejonach kraju doszło do starć. Najbardziej zacięte walki były w porcie w Durres. Tam obroną kierował dowódca miejscowej żandarmerii major Abas Kupi. Pięć godzin zajęło napastnikom zdobycie albańskich pozycji. Według danych włoskich w czasie zbrojnej konfrontacji miało zginąć 25 żołnierzy, a 97 odniosło rany. Po stronie albańskiej straty były większe i sięgały 160 zabitych i kilkuset rannych². W dniu inwazji, na (jak się okazało) dożywotnią emigrację, udał się król Albanii Ahmet Zogu.

Stan bezkrólewia nie trwał długo. Już 9 kwietnia 1939 r. Włosi powołali quasi ośrodek rządowy – Tymczasowy Zarząd Administracyjny. Na jego czele stanął prof. Xhafer Ypi, pełniący w zastępstwie króla funkcję głowy państwa. Kilka dni później – 12 kwietnia 1939 r., rozpoczęły się obrady 159-osobowego Zgromadzenia Narodowego. Przewodni-

¹ *Party System the Cleavages of Pre-Communism. The Kaleidoscope of the German Greek Albanic Diplomacy*, s. 142, wersja internetowa http://tuprints.ulb.tu-darmstadt.de/1234/1/Party_System_and_Cleavages_in_pre-Communist_Albania.pdf. (dostęp 01.02.2011). Cz. Madajczyk podaje, że siły inwazyjne liczyły 25 000 ludzi – Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938-1945*, t. I, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983, s. 105. Inni autorzy przyjmują jeszcze wyższe szacunki 40-50 000 żołnierzy, 179 jednostek pływających oraz 400, a potem 600 samolotów. Liczebność tych wojsk szybko rosła, by do końca tygodnia, w którym nastąpiła inwazja, osiągnąć stan blisko 100 000 żołnierzy. O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania and King Zog Independence, Republic and Monarchy 1908-1939*, Volume I. The Centers for Albania Studies, IB Tauris Publishers, Londyn 2004, s. 444.

² *Ibidem*, s. 445.

czył im X. Ypi. W ich trakcie dokonano wyboru premiera rządu albańskiego. Został nim Shefqet Verlaci, reprezentujący środowiska albańskich właścicieli ziemskich, tzw. bejów. Ponadto uchwalono likwidację funkcjonującej od 1 grudnia 1928 r. konstytucji, zapowiedziano też powstanie rządu opartego na szerokiej reprezentacji wszystkich sił politycznych, a albańską koronę ofiarowano królowi Włoch – Wiktorowi Emanuelowi III. Miało to przypieczętować zawarcie unii pomiędzy dwoma państwami. 13 kwietnia 1939 r. Wielka Rada Faszystowska zaaprobowала tę propozycję. 16 kwietnia 1939 r. nastąpiło formalne zjednoczenie obu państw³. Albania jako samodzielny byt państwowy przestała istnieć.

18 kwietnia 1939 r. w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Włoch powołany został Podsekretariat Stanu do Spraw Albańskich (Sottosegretario di Stato pel gli Affari Albanesi). Jego kierownikiem został Zenone Benini. Ta nominacja była owocem zabiegów ministra spraw zagranicznych Włoch Galeazzo Ciano, który zaproponował premierowi Włoch Benito Mussoliniemu kandydaturę urzędnika-fachowca, mającego doświadczenie w zakresie inicjowania robót publicznych⁴. Najwyższą władzę w Albanii stanowił królewski namiestnik, wiceregent (Luogotenente Generale), powołany dekretem z 22 kwietnia 1939 r. Bez jego zgody nie mógł zostać wprowadzony w życie żaden akt prawny ani żadna nominacja personalna. Urząd ten objął były poseł Włoch w Tiranie Francesco Jacomoni. Początkowo wszelka działalność o charakterze politycznym była możliwa tylko w oparciu o przynależność do Albańskiej Partii Faszystowskiej (Partija Fashiste Shgystare), będącej filią istniejącej we Włoszech partii faszystowskiej. Przywódcą jej został hr. T. Mboria. W 1940 r. partia liczyła 13 500 mężczyzn, 2000 kobiet oraz 40 000 młodzieży⁵. Albańscy faszyci nie cieszyli się w społeczeństwie zbyt wielką popularnością. PFS postrzegano jako kopię obcych wzorców, a nie autentycznie narodową formację polityczną. Partię faszystowską, jak i wszystkie albańskie instytucje, poddano dodatkowemu nadzorowi w postaci, powołanych dekretem z 18 września 1939 r., specjalnych włoskich doradców⁶. Ich zadaniem miała być ścisła kontrola poczynań albańskich „partnerów”. 2 czerwca 1939 r. król Wiktor Emanuel III ogłosił tzw. Statut Zasadniczy (Statuto Generale), czyli ustawę zastępującą akt konstytucyjny z 1928 r. W ramach nowego ustawodawstwa, w rolę parlamentu miała wcielić się Najwyższa Rada Korporacji Faszystowskich. Jej członkowie pochodzili z dwóch innych organów Centralnej Rady Albańskiej Partii Faszystowskiej oraz Centralnej Rady Korporacji Ekonomicznych.

Znaczącą rolę w Albanii odgrywała armia. Jej znaczenie zresztą systematycznie rosło wraz z pogarszaniem się stanu bezpieczeństwa i rozwojem partyzantki. Wojska włoskie stacjonujące w Albanii liczyły w latach 1940-1943 od 100 000 do 150 000 żołnierzy. W ich składzie znajdowały się również oddziały albańskie. 4 lipca 1939 r. ogłoszono powstanie tzw. Esercito Albanese, czyli nowej armii albańskiej w ramach sił zbrojnych Kró-

³ R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposal for Redress*, Lawbook Exchange Ltd, New Jersey 2005, s. 99.

⁴ G. Ciano, *Pamiętniki 1939-1943*, Wydawnictwo Libra, Warszawa 1991, s. 61.

⁵ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 107.

⁶ Formalnie doradcy byli wybierani przez władze albańskie. Szerzej: R. Lemkin, *Axis Rule in ...*, s. 101.

lestwa Italii⁷. Albańskie jednostki składały się z 6 batalionów piechoty. Nosiły one nazwy miejscowości. Były to: „Tomori” przydzielony do dywizji „Parma”, „Kaptina” i „Korata” działający przy dywizji „Julia”, „Dajti” i „Grammos”, działające przy dywizji „Ferrara” oraz „Tarabosh” przydzielony do Dowództwa Wojskowego Albania. Poza tym utworzono cztery baterie artylerii, dywizjon kawalerii włączony następnie do mediolańskiego pułku „Lanceri de Milano”, a także dwa bataliony przeciwlotniczych karabinów maszynowych⁸. Albańskie oddziały wzięły udział w rozpoczętej 28 października 1940 r. włoskiej inwazji na Grecję. Klęski ponoszone przez armię B. Mussoliniego wpłynęły na szybki upadek morale i ducha bojowego w jednostkach albańskich. Przełożyło się to na plagę dezercji, trawiącą albańskie jednostki. Problem był tak poważny, że włoskie dowództwo postanowiło wycofać je z frontu. Zostały one następnie przeformowane⁹.

Wielka Albania

Nie wszystkie obszary, na których licznie zamieszkiwała ludność pochodzenia albańskiego, znalazły się w składzie powstałego po 1918 r. państwa. Prowincją, która znalazła się poza granicami Albanii, było Kosowo. Wśród tamtejszych Arnautów panowały silne tendencje zjednoczeniowe. Kosowo od wieków stanowiło obszar serbsko-albańskiej rywalizacji. Po I wojnie obszar ten znalazł się pod panowaniem Królestwa SHS. Międzywojenna polityka państwa jugosłowiańskiego, w którym dominującą pozycję odgrywali Serbowie, zmierzała do zmiany struktury etnicznej w Kosowie. W tym celu przeprowadzono w 1919 r. reformę rolną. Pozbawiła ona ziemi feudalów głównie albańskiego pochodzenia. Następnie w 1920 r. rozpoczął się proces forsownej kolonizacji. Największe jej fale wystąpiły w latach 1922-1929 i 1933-1938. Osiedlono wtedy 60 000 Serbów i Czarnogórców. Jednocześnie w tym czasie Kosowo opuściło 19 279 Albańczyków emigrując do Turcji, a 4322 udało się uciec do Albanii¹⁰. W 1938 r. Kosowo zamiesz-

⁷ Formalnie dekret królewski o fuzji obu armii ogłoszono 13 lipca 1939 r. Szerzej: J. Gdański, *Za Wielką Albanię*, „Inne Oblicza Historii”, 2009, nr 19, s. 54; R. Lemkin, *Axis Rule...*, s. 100.

⁸ Obok wspomnianych formacji istniały 4 bataliony albańskiej faszystowskiej milicji. Szerzej: O. Romanko, *The East Came West: Muslim and Hindu Volunteers in German Service 1941-1945. Balkan Muslim Volunteer Formations in the Armed Forces of the Axis Powers*, [w:] *The East Came West. Muslim, Hindu, and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces 1941-1945. A study of East European & Middle Eastern Collaboration with German Armed Forces in World War II*, red. A.J. Munoz, Axis Europa Books, Bayside 2001, s. 37.

⁹ Straty wojsk albańskich poniesione w czasie wojny grecko-włoskiej były niewielkie i wyniosły 59 zabitych i 68 rannych. Szerzej: J. Gdański, *Za Wielką Albanię...*, s. 55; A. Munoz, *Albanian Collaborationist Militia 1943-1944*, [w:] *The East came West: Muslim, Hindu & Buddhist Volunteers...*, s. 297.

¹⁰ D. T. Bataković, *The Kosovo Chronicles*, Wydawnictwo Plato, Belgrad 1992., wersja internetowa http://lib.ru/MEMUARY/JUGOSLAVIA/kosovo_engl.txt. (dostęp 02.02.2011). Istnieją duże rozbieżności jeżeli chodzi o dane dotyczące ludności albańskiej, która opuściła kosowską prowincję w latach 1919-1939. A.N. Drangich, S. Todorovich podają, iż wynosiła ona 40 000. Szerzej: A. N. Dragnich, S. Todorovich, *Saga of Kosowo* – http://www.kosovo.net/sk/history/kosovo_saga/default.htm (dostęp 02.02.2011). Natomiast K. Pawłowski powołując się na opracowania zachodnich autorów podaje liczby wahające się od 90 000 do 150 000 –

kiwało 30% Serbów i Czarnogórców oraz 70% Albańczyków¹¹. Ludność albańska miała status obywateli drugiej kategorii. Dotykały ją rozliczne ograniczenia, szczególnie, m.in., w sferze edukacji, które w powiązaniu z kolonizacją miały służyć procesowi intensywnej serbizacji prowincji. Sami Albańczycy nie byli za bardzo zainteresowani poprawą swojej sytuacji. Traktowali oni administrację jugosłowiańską i nadzorowane przez nią instytucje jako byty przejściowe, tymczasowe, ustanowione przez „władze okupacyjne”. Ich oczekiwania dotyczyły nie tyle unormowania relacji z władzami jugosłowiańskimi, ale całkowitej zmiany przynależności terytorialnej Kosowa. Świadomość tego stanu miały serbskie elity polityczne. Stąd pojawiły się propozycje „ostatecznego rozwiązania” kwestii albańskiej w Kosowie. Koncepcję taką zgłosił w formie memorandum, skierowanego do rządu Jugosławii w 1937 r., jeden ze znanych naukowców Uniwersytetu Belgradzkiego – profesor Vasa Cubrilović. W owym dokumencie przedstawił on projekt deportowania ludności albańskiej z Kosowa. Jak na ówczesne czasy był to dość radykalny koncept polityczny. Pomimo tego, uzyskał on aprobatę zarówno w jugosłowiańskich sferach rządowych, jak i w parlamencie. W ramach przygotowań do masowych wysiedleń Belgrad zawarł w 1938 r. umowę o deportacji z władzami kemalistowskiej Turcji¹². Do faktycznej realizacji antyalbańskiej czystki etnicznej nie doszło, przerwały ją: upadek rządu Milana Stojadinovicia, śmierć prezydenta Turcji Kemala Atatürka oraz przedwojenna gorączka, ogarniająca powoli całą ówczesną Europę.

Klęska Jugosławii, poniesiona w wyniku niemiecko-włoskiej inwazji na ten kraj w kwietniu 1941 r., dla Albańczyków była sytuacją korzystną. Oznaczała bowiem możliwość spełnienia odwiecznych marzeń o połączeniu, w ramach jednego państwa, wszystkich ziem zamieszkałych przez naród albański. Decyzje polityczne, dotyczące podziału stref wpływów, jakie zostały określone w Wiedniu podczas konferencji ministrów spraw zagranicznych Rzeszy oraz Włoch, zdawały się w dużej mierze wypełniać te oczekiwania. Zgodnie z ustaleniami, Kosowo podzielono na trzy strefy okupacyjne. Pierwsza, obejmująca rejon Kosowskiej Mitrovicy, z uwagi na swe istotne znaczenie strategiczne, objęta została nadzorem władz niemieckich. Wschodnią część Kosowa-Metohiji przekazano Bułgarom. Pozostałą, wraz z zachodnią Macedonią przyłączono do Włoch, tworząc „Wielką Albanię”. Fakt ten potwierdził dekret królewski z 7 sierpnia 1941 r.¹³ Dzięki temu

K. Pawłowski, *Kosowo. Konflikt i interwencja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008, s. 51.

¹¹ J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, Stanford 2001, s. 148. Dane w tym zakresie różnią się znacząco w zależności od publikacji. Według M. Vuckovicia i G. Nikolicia w 1921 r. obszar Kosowa zamieszkiwało 92 490 Serbów i Czarnogórców (21,1%) oraz 288 900 Albańczyków (65,8%), w 1931 r. 148 809 Serbów i Czarnogórców (26,9%) oraz 331 549 Albańczyków (60,1%), a w 1939 r. mieszkało tam 213 746 Serbów i Czarnogórców (33,1%) i 350 460 Albańczyków (33,4%). M. Bjelajac, *Migrations of Ethnic Albanians In Kosowo 1938-1950*, [w:] *Balkanica XXXVIII*, Annual Institutes for Balkan Studies, Institut for Balkan Studies Serbian Academy Sciences for Arts, Belgrad 2008, s. 221-222.

¹² P. Kola, *The Search for Greater Albania*, C.Hurst & Co.Publishers, London 2003, s. 21.

¹³ D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański konflikt o Kosowo w XX wieku. Uwarunkowania – Przebieg – Konsekwencje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 64. Inną datą podawaną w publikacjach jest 12 sierpnia 1941 r. D. Bataković, *Kosovo and Metohija. Identity, Religions, Ideologies*, [w:] *Kosovo and Meto-*

posunięciu, paradoksalnie, Włosi stali się realizatorami koncepcji albańskich nacjonalistów. Wyższym Komisarzem mianowanym przez rząd albański w Tiranie został Fejzi Alizoti¹⁴, natomiast funkcję włoskiego cywilnego komisarza pełnił, od 25 maja 1941 r., Carlo Umilto¹⁵. Upadek rządów serbskich zaostrzył relacje pomiędzy obiema społecznościami na terenie kosowskiej prowincji. Do pierwszych starć serbsko-albańskich dochodziło już w czasie kwietniowej kampanii. Albańczycy w wielu miejscach podejmowali akcje dywersyjne przeciw oddziałom jugosłowiańskim. Takie zdarzenia miały miejsce w okolicach Suvej Reki, gdzie doszło nawet do antyserbskiej rebelii¹⁶. Kiedy działania wojenne się zakończyły, wielu Albańczyków doszło do przekonania, iż nastał czas odwetu za doznane krzywdy. Wiosną i latem 1941r. przez Kosowo przetoczyła się fala zbrodni popełnionych na serbskich i czarnogórskich cywilach. Dwudziestolecie międzywojenne oraz wcześniejsze doświadczenia były paliwem dla antyserbskiej kampanii nienawiści. Naoczny jej świadek wspominał: „[...] uzbrojone albańskie bandy krążyły w okolicy, paliły serbskie wioski oraz zabijały i wyrzucały Serbów z ich domów...”¹⁷ Świadczenia albańskiego okrucieństwa przedstawił, wspomniany włoski cywilny komisarz, C. Umilto. Wspominał on, że widział na ulicach miast Kosowa wędrujące grupy Serbów i Czarnogórców proszących włoskich żołnierzy o możliwość ochrony albo wywiezienia do Serbii lub Czarnogóry¹⁸. Według różnych szacunków, w latach 1941-1944 od 60 000 do 100 000 Serbów i Czarnogórców, głównie osiedleńców (kolonistów), zmuszonych zostało do opuszczenia swych dotychczasowych miejsc zamieszkania¹⁹. Tych, którzy nie chcieli uciekać, aresztowano. Mężczyzn przymusowo deportowano do obozów koncentracyjnych lub do obozów pracy, gdzie wykorzystywano ich do różnorodnych prac, np. fortyfikacyjnych²⁰. Dokonywane dniem i nocą antyserbskie akcje albańskich cywili oraz grup paramilitarnych, a póź-

hija. Living in the Enclave, red. D. T. Bataković, Institute for Balkan Studies Serbia Academy of Sciences and Arts, Belgrad 2007, s. 55.

¹⁴ J. Tomasevich, *War and Revolution...*, s. 148. Pod koniec 1941 r. urząd wyższego komisarza został zlikwidowany i powstało specjalne ministerstwo ds. ziem przyłączonych.

¹⁵ D. Rodogno, *Fascism European Empire: Italia Occupation During Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 292.

¹⁶ K. Pawłowski, *Kosowo...*, s. 53. Należy także wspomnieć o uzasadnionych i nieuzasadnionych aktach przemocy wobec albańskich cywilów dokonanych przez jednostki armii jugosłowiańskiej. T. Czekalski, *Albania. Historia Państw Świata XX wieku*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2003, s. 101.

¹⁷ K. Pawłowski, *Kosowo...*, s. 53. Część autorów w swych publikacjach (patrz – D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański konflikt...*, s. 65) dość swobodnie określa sprawców tych zbrodni jako ballistów. To określenie stosowane jest wobec członków organizacji Balli Kombetar powstałej w 1942 r. I choć jest wielce prawdopodobne, że niektóre przynależące potem do BK osoby popełniły w latach 1941-1942 r. zbrodnie, to jednak przypisywanie im nieistniejącej w momencie ich dokonania organizacji jest pewnym nadużyciem.

¹⁸ D. Rodogno, *Fascism European...*, s. 292.

¹⁹ D. Bataković, *Kosowo and Metohija...*, s. 54. Zemsta Albańczyków dotykała w największej mierze kolonistów, choć zdarzały się przypadki mordowania i wysiedlania tzw. Raja, czyli Serbów od pokoleń zamieszkujących Kosowo. W samym 1941 r. to liczba uciekinierów wynosiła około 10 000 rodzin – T. Czekalski, *Spór o Nową Albanię. Albańczycy wobec problemu Kosowa 1941-1944*, [w:] *Prace Historyczne*, Zeszyt nr 128, red. K. Baczkowskiego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, s. 132.

²⁰ D. T. Bataković, *Kosowo and Metohija...*, s. 56; 900 Serbów zostało osadzonych w obozie w Durres.

niej także oddziałów wojskowych i policyjnych, kosztowały w latach 1941-1944 życie 10 000 Serbów i Czarnogórców²¹. Wśród zamordowanych było wielu prawosławnych duchownych. Jednymi z nich, byli Andrija Popović i Nikodim Radosarljević, zabici wraz ze 102-osobową grupą parafian, z parafii Istok²². Podobny los spotkał księży Damaskina Boskovicia, Dragoljuba Kujundzicia, Slobodana Popovicia, Mocilo Nesicia, Mihailo Milosevicia, Krsta Popovicia²³. Kiedy dokonywano tych zbrodni, zabójcy nierzadko niszczyli obiekty kultu religijnego. W Kosowie 26 takich obiektów zostało zniszczonych lub trwale zdewastowanych²⁴. Na miejsce serbskich i czarnogórskich uciekinierów władze albańskie w Kosowie rozpoczęły osiedlanie, w ramach procesu rekolonizacji, Albańczyków. Oblicza się, że około 75 000 Albańczyków przybyło na terytorium Kosowa²⁵.

Znalezienie się Kosowa w obszarze „Wielkiej Albanii” oznaczało zmianę statusu ludności albańskiej i przyznanie jej praw, których do tej pory nie posiadała. Wprowadzono dwa równorzędne języki urzędowe: włoski i albański. W języku albańskim ukazywała się prasa oraz wydawnictwa książkowe. Na budynkach zawisła albańska flaga z dwugłowym orłem. Rozpoczęto aktywną działalność w sferze edukacyjnej. Do pomocy ściągnięto z tzw. „starej” Albanii 150 nauczycieli, otwarto 173 szkoły powszechne i 3 średnie²⁶. Wszystko to było możliwe dzięki aktywnemu zaangażowaniu się Albańczyków we współpracę z Włochami i Niemcami. Obok struktur administracji i szkolnictwa, w Kosowie utworzono formacje paramilitarne. Pod auspicjami Giuseppe Bottai powołane zostały oddziały albańskiej milicji, nazywanej Vulnetari (ochotnicy). Powstały 3 bataliony tej

²¹ Ibidem, s. 55. Należy dla porządku przywołać też wyższe liczby ofiar 30 000-40 000 przywoływane w różnych publikacjach. L. Latruve, G. Kosić, *La division Skanderbeg: Histoire des Waffen-SS Albanais. Des Origines Ideologiques aux debuts de la Guerre froide*, Godefroy de Boullion, Boullion 2004, s. 103. Warto przytoczyć obliczenia dokonane w 1964 r. przez władze Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Jugosławii. Według nich na terenie Kosowa miało w czasie II wojny zginąć 7927 osób, w tym 4029 Serbów, 2127 Albańczyków, 1460 Czarnogórców, 74 Żydów, 47 Chorwatów, 33 Turków, 28 muzułmanów, 11 Macedończyków, 10 Słowaków, 9 Słoweńców, 1 Węgier i 98 niezidentyfikowanych, N. Antonijević, *Arhivska gradnja o ljudskim gubicima na Kosovu i Metohiji u Drugome svjestkom ratu*, [w:] H-G. Freck, I. Graovac, *Dialog povjesnicara i istoricara*, v. 5, Friedrich-Neuman, Zagrzeb 2002, s. 478-479, wersja internetowa <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7090.pdf>. (dostęp 03.02.2011). D. T. Bataković powołując się na pracę N. Antonijević, *Albanski zločini nad Srbima na Kosovu i Metohiji za vreme Drugog svetskog rata. Dokumenti* podaje jeszcze niższe liczby ofiar: 5493 zabitych i 28 412 aresztowanych patrz. D. T. Bataković, *Kosovo i Metohija...*, s. 57. Te dane odbiegają w sposób istotny od podawanej ogólnie liczby 10.000 zabitych Serbów i Czarnogórców wydaje się więc konieczne dalsze prowadzenie badań nad rzeczywistym wymiarem albańskich zbrodni popełnionych w latach 1941-1944 w Kosowie.

²² N. Antonijević, *Arhivska građa...*, s. 468.

²³ D. T. Bataković, *Kosovo and Metohija...*, s. 56. Mordy na księżach prawosławnych nie ustawały przez cały okres okupacji. W sumie miało ich zginąć z rąk albańskich 24; N. Antonijević, *Arhivska građa...*, s. 468. D. Gibas-Krzak podaje w swojej pracy liczbę 14 zamordowanych, w tym jednej zakonnicy, D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański konflikt...*, s. 65.

²⁴ D. T. Bataković, *Kosovo and Metohija...*, s. 56.

²⁵ Ibidem, s. 57. Według innych źródeł liczba Albańczyków, którzy przybyli do Kosowa w ramach akcji rekolonizacyjnej, wynosiła 72 000, M. Bjelajac, *Migration of Ethnic Albanians...*, s. 227.

²⁶ T. Czekański, *Albania...*, s. 101; D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański konflikt...*, s. 64. Na 192 szkoły 173 były albańskie. D. Kostovicova, *Kosovo: Politics of Indentity and Space*, Routledge, New York 2005, s. 39.

formacji. Stacjonowały one w Peczu, Mitromircach i Dobruczy²⁷. W sumie, w strukturach milicji znalazło się około 5000 osób²⁸. Ich zadaniem było zapewnienie porządku i bezpieczeństwa na terenach administrowanych przez Albańczyków. Jednak formacje te, na rozkaz i bez rozkazów dokonywały masakr serbskiej ludności, stając się jej postrachem. W Kosowskiej Mitrovicy władze albańskie, z Khaferem Devą na czele, utworzyły albańską żandarmerię liczącą około 1000 ludzi. W październiku 1941 r. w strefie włoskiej, tamtejsze siły bezpieczeństwa wzmocnił pułk rezerwowy, nazywany „Regiment Metohiji”. Miał on charakter formacji szturmowej, mającej wspomagać włoskie oddziały w walce z partyzantką. Stan osobowy pułku wynosił 780 żołnierzy²⁹. Uzbrojenie i umundurowanie było włoskie i jugosłowiańskie. Pułk, w przeciwieństwie do oddziałów Vulnetari, nie podlegał kontroli ze strony włoskiej policji politycznej OVRA. Natomiast pod jej kontrolą znajdował się, utworzony w 1942 r. w Tetowie, 800-osobowy batalion „Ljuboten”. Inicjatorami uformowania jednostki były władze miejskie w Tetowie, a szczególnie, bardzo majątny mer miasta Khafer Sulejmani. Dowódcą batalionu został Gajur Derala – absolwent belgradzkiej akademii wojskowej, w stopniu kapitana, posiadający dobre kontakty z włoskim wywiadem. Jego bliskim współpracownikiem był Rexhep Jusufi. Ochotnicy zgłaszający się do służby w batalionie nie musieli legitymować się odpowiednim przeszkoleniem wojskowym. Szczególnie pożądanymi rekrutami były osoby prezentujące właściwą postawę ideową. Pod koniec 1943 r. batalion skierowano w okolice Kiczewa w Macedonii, gdzie znajdowała się I Kosowsko-Macedońska Brygada Partyzancka, dowodzona przez Petera Brajovicia. Batalion „Ljuboten”, w trakcie marszu, w kierunku wspomnianej miejscowości, wpadł w partyzancką zasadzkę w okolicach wsi Bukovici i został całkowicie zniszczony³⁰. Nasycenie terenów Kosowa różnymi kolaboranckimi formacjami paramilitarnymi spowodowało, że obszar ten przez długi czas był terenem bezpiecznym, na którym nie działały aktywnie żadne brygady partyzanckie ani czetnickie³¹. Dzięki temu Włosi utrzymywali tam niewielkie siły wojskowo-policyjne liczące 20 000 żołnierzy i 5000 karabinierów.

Zmiany na szczytach władzy

Koniec roku 1941 okazał się okresem wprowadzenia pewnych korekt w odniesieniu do prowadzonej przez Włochów polityki personalnej wobec rządu albańskiego w Tiranie. Narastające problemy wewnętrzne związane z napływającymi na południe migrantami, uciekającymi przed klęską głodu, spowodowały wystąpienie szeregu głosów niez-

²⁷ J. Gdański, *Za Wielką Albanię...*, s. 56.

²⁸ D. T. Bataković, *The Kosovo Chronicles*, Wydawnictwo Plato, Belgrad 1992 – wersja internetowa http://lib.ru/MEMUARY/JUGOSLAVIA/kosovo_engl.txt (dostęp 03.02.2011).

²⁹ L. Latruwe, G. Kostić, *La division Skanderbeg...*, s. 97.

³⁰ Ibidem, s.121.

³¹ O problemach z rekrutacją na obszarze Kosowa pisze J. Tomasevich, *War and Revolution...*, s. 155. Na terenie pogranicza kosowsko-macedońskiego w rejonie Studenica i Dezewski działały w 1942 r. grupy czetników dowodzone przez Masana Durakovica liczące 1219 partyzantów i 15 oficerów. L. Latruwe, G. Kostić, *La division Skanderbeg...*, s. 259.

dowolenia z prowadzonej przez dotychczasowy rząd polityki. Premier S. Verlaci naciskał na Włochów, by przeciwdziałali narastającemu zjawiskom negatywnym. Ale skuteczność tych zabiegów okazała się niewielka. O wysokim poziomie negatywnych emocji świadczył zamach dokonany na ulicach Tirany – 17 maja 1941 r. na premiera i podróżującego z nim samochodem króla Wiktora Emanuela III. Niedoszły zabójca Vasil Lachi oddał w kierunku swych niedoszłych ofiar cztery niecelne strzały³². Nie czekając na pogłębienie nieprzyjaznych nastrojów, królewski namiestnik F. Jacomoni, postanowił dokonać zmiany na stanowisku premiera. 4 grudnia 1941 r. dotychczasowy prezes rady ministrów S. Verlaci złożył dymisję. Jego następcą został Mustafa Kruja. Sens przeprowadzonych zmian zasadzał się na wyeliminowaniu wpływów wielkich posiadaczy ziemskich. Mianowanie M. Kruji miało poszerzyć dotychczasową bazę społeczną rządu, poprzez przyłączenie opozycyjnie nastawionych środowisk intelektualnych³³. Zdymisjonowany premier S. Verlaci nie zamierzał rozstawać się ze swym stanowiskiem bez walki i postanowił interweniować u samego B. Mussoliniego. Spotkanie to opisał w swych dziennikach uczestniczący w nim G. Ciano pisząc, iż S. Verlaci, poza bezrefleksyjną krytyką M. Kruji i F. Jacominiego, nie przedstawił żadnych argumentów na poparcie swoich tez, poza nieco groteskowym przypomnieniem faktu, iż ojciec M. Kruji był służącym w domu jednego z bejów, u którego S. Verlaci często pijał kawę³⁴.

Początkowo wydawało się, że M. Kruja spełni oczekiwania swych włoskich mocodawców. Udało mu się przyciągnąć do obozu władzy Hasana Dosti, uważanego za potencjalnego lidera ruchu oporu. Następnie w pokojach premiera pojawił się Tahir Shtylla – znany intelektualista. Do obozu rządzącego zgłosił swój akces Kosta Kota – ostatni premier niepodległej Albanii³⁵. M. Kruja nie zamierzał być marionetką. W trakcie spotkań z władzami włoskimi żądał on spełnienia konkretnych postulatów politycznych, w postaci m.in. amnestii dla więźniów, co miało osłabić rozwój partyzanckiego ruchu oporu. Decyzja o powołaniu M. Kruji na funkcję premiera została przyjęta z mieszanymi uczuciami w Rzymie. W ocenie G. Ciano był to gest wobec radykalnych albańskich sił nacjonalistycznych³⁶.

„Kwestia Żydowska”

Ciekawym aspektem, wyróżniającym ówczesne władze albańskie od innych rządów narodowych współpracujących z państwami Osi, było „zagadnienie żydowskie”. W Albanii, przed włoską inwazją, zamieszkiwała nieliczna, 300-osobowa diaspora żydowska. Wybuch II wojny światowej i antyżydowska polityka Rzeszy Niemieckiej spowodowała,

³² E. Jacques, *The Albania Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland & Company, Jefferson 1995, s. 418. Niedoszły zabójca został ujęty i 27 maja 1941 r. stracony w Tiranie.

³³ *Party System the Cleavages of Pre-Communism. The Kaleidoscop of the German Greek Albanic Diplomacy*, s. 142, wersja internetowa http://tuprints.ulb.tu-darmstadt.de/1234/1/Party_System_and_Cleavages_in_pre-Communist_Albania.pdf (dostęp 02.02.2011).

³⁴ G. Ciano, *Pamiętniki...*, s. 341-342.

³⁵ B. Fischer, *Albania at war*, Purdue University Press, London 1999, s. 115-116.

³⁶ G. Ciano, *Pamiętniki...*, s. 326.

że na albańskim terytorium, uwzględniając ziemie przyłączone, pojawiła się pewna grupa uchodźców żydowskiego pochodzenia, głównie z Austrii i Jugosławii, ale także z Czechosłowacji i Polski. Ocenia się, że w sumie było ich około 1800 osób.

W Albanii, w momencie zawarcia unii z Włochami, Żydzi poddani zostali pewnym ograniczeniom. Zabroniono im uczestniczenia we wszelkiej działalności publicznej, politycznej i społecznej. Nie wolno im było przynależeć do partii faszystowskiej oraz zakazano służby w armii. Ponadto, zdarzały się przypadki przymusowych wysiedleń, z ważnych ze strategicznego punktu widzenia, rejonów. Tak było m.in. w Durres. Jednakże, poza tymi niezbyt dolegliwymi restrykcjami, ludność żydowska żyła normalnie, nie będąc poddawana żadnym innym represjom. Nieco inaczej rzecz wyglądała z uchodźcami, tych czasami kierowano do obozów internowania, np. w Beracie (istniały do 1943 r.). Wiceregent F. Jacomoni co prawda domagał się, by żydowskich uchodźców deportować do krajów ich zamieszkania, ale nie podjęto w tej sprawie żadnych konkretnych działań.

W nieco trudniejszym położeniu niż rodacy ze „starej” Albanii znaleźli się Żydzi z Kosowa, gdzie władze niemieckie intensywnie naciskały na włoską i albańską administrację, na przekazanie im wszystkich osób pochodzenia żydowskiego. Żądania te nie wywołały jakiegoś szczególnego entuzjazmu. Faktem jest jednak, że w Kosowie stosunek Albańczyków do problemu żydowskiego był nieco inny niż w macierzy. Część kosowskich Arnautów postrzegala Żydów jako element wrogi, proserbski, głęboko związany z serbską tradycją i kulturą. Stąd, wśród Kosowarów zdarzały się postawy antysemickie. Nie można jednak powiedzieć, by albańska administracja skrupulatnie wypełniała w tej materii zarządzenia niemieckie. Na ucieczki Żydów do „starej” Albanii patrzono przez palce. Zdarzały się także akty bezinteresownej pomocy. W Prisztinie nielegalne dokumenty dla Żydów wyrabiał sekretarz miasta Preng Uli³⁷. W niektórych przypadkach inicjatorem przerzutów był rząd albański w Tiranie. F. Jacomoni wspominał w swych pamiętnikach, że został namówiony do akceptacji tego proceduru przez premiera ówczesnego rządu w Tiranie, M. Kruję. Żydom wystawiano fałszywe zaświadczenia o zarażeniu wirusem tyfusu i koniecznością podjęcia leczenia na terenie Albanii. Pierwsza, 100-osobowa grupa uchodźców, przybyła do Beratu w kwietniu 1942 r. Druga, 79-osobowa, w tym samym miesiącu, do Prezy. Trzecia, 88-osobowa, którą stanowili żydowscy więźniowie z Prisztiny, dotarła w lipcu 1942 r.³⁸ Trzeba przyznać, że chęć przedostania się do Albanii było posunięciem ze wszech miar przezornym. Żydzi, nawet przebywający we włoskiej strefie okupacyjnej, nie zawsze mogli czuć się bezpiecznie. Zdarzały się przypadki, nieliczne co prawda, wydawania uchodźców w ręce niemieckie. Tak właśnie zdarzyło się 14 marca 1942 r. w Prisztinie, gdzie zostało aresztowanych przez włoskich karabinierów 51 Żydów, których następnie przekazano Niemcom. Wszyscy oni zginęli w niemieckim obozie koncentracyjnym Sajmiste, koło Belgradu³⁹.

³⁷ B. Fischer, *The Jews of Albania during the Zogist Period and Second World War*, [w:] *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, red. J. Pettiffer, M. Nazarko, IOS Press, Amsterdam 2007, s. 99.

³⁸ Ibidem, s. 100.

³⁹ <http://kosovoholocaust.com/> (dostęp 03.02.2011).

Poważnym zagrożeniem dla Żydów, znajdujących się zarówno na obszarach włoskiej strefy okupacyjnej jak i w Albanii, był moment kapitulacji Włoch i wkroczenia na tereny, znajdujące się do tej pory pod władaniem Królestwa Italii, armii niemieckiej. W Albanii, Pełnomocnik Rzeszy Hermann Neubacher, nie podejmował rozmów w kwestii żydowskiej wiedząc, że ta sprawa może zrodzić niepotrzebne zadrażnienia w stosunkach albańsko-niemieckich – czego sobie nie życzył. Takich skrupułów nie miał już Wyższy Dowódca SS i Policji w Albanii (Hohere SS und Polizeiführer Albanien) SS-Gruppenführer – Josef Fitzhum, który zażądał od władz albańskich wydania listy osób żydowskiego pochodzenia. Rząd w Tiranie nie zamierzał w tej sprawie ulegać niemieckiej presji. Żadnych list Żydów przebywających na terenie Albanii nie przekazano. W lutym 1944 r. odbyły się negocjacje, w których uczestniczył przewodniczący Rady Regencyjnej – Mehdi Frasheri. W ich trakcie zawarto porozumienie odnośnie do zakazu deportowania poza obszar kraju żydowskich i nie żydowskich więźniów⁴⁰.

Mniej szczęścia, niż ich rodacy ze „starej” Albanii, mieli Żydzi z Kosowa. Nie uniknęli oni deportacji. Wiosną 1944 r., na rozkaz władz niemieckich, w operacji antyżydowskiej wziął udział jeden z pododdziałów 21 Dywizji Górskiej SS „Skanderbeg” (21 Waffen-Gebirgs-Division der SS „Skanderbeg”), aresztując 14 maja 1944 r. w Prisztinie 281 osób pochodzenia żydowskiego⁴¹. Z raportów, składanych przez dowództwo wspomnianej jednostki wynika, że jej żołnierze w okresie pomiędzy 28 maja a 5 lipca 1944 r., brali udział w zatrzymaniu 510 Żydów, komunistów, bandytów i osób podejrzanych. Trudno bez szczegółowych badań ustalić, ilu z wówczas aresztowanych miało żydowskie pochodzenie⁴². Pomimo tych tragicznych w swojej wymowie faktów wypada skonstatować, że Albania była jednym z okupowanych, ale i współpracujących z III Rzeszą krajów europejskich, w którym społeczność żydowska bezpiecznie i bez strat dotrwała szczęśliwie do końca wojny. Co więcej, uratowani zostali także Żydzi będący uchodźcami z innych państw, co się rzadko zdarzało nawet w odniesieniu do krajów nie akceptujących nazistowskiej polityki wobec Żydów. Oczywiście należy podkreślić, iż wystąpiły w Albanii okoliczności sprzyjające: niewielka liczebność diaspory żydowskiej, desinteressment Włochów oraz brak determinacji w kwestii deportacji ze strony części władz niemieckich (H. Neubacher). Wypada jednak przyznać, że w oceanie antysemitycznego obłędu, jaki ogarnął Europę w czasie II wojny światowej, albański rząd zachował godną pochwałą postawę.

⁴⁰ B. Fisher, *Albania at War...*, s. 187. W latach 1943-1944 nie istniały już powstałe w okresie włoskiego protektoratu obozy internowania, w których przebywali m.in. żydowscy uchodźcy. Zostały one zamknięte we wrześniu 1943 r. Osoby żydowskiego pochodzenia osiedliły się wówczas w różnych miejscach Albanii.

⁴¹ D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański konflikt...*, s. 68. Według T. Czekalskiego w Prisztinie aresztowano 232 osoby – T. Czekalski, *Albania...*, s. 119. Autorka błędnie określiła datę aresztowań wskazując jakoby doszło do nich w kwietniu 1944. Wątpliwości budzi podana liczba 138 osób, które przeżyły pobyt w obozie koncentracyjnym Bergen-Belsen. Z przedstawionych przez władze komunistycznej Jugosławii informacji wynika, że z 295 deportowanych w czerwcu 1944 r. do wspomnianego obozu, 80 osób w nim zmarło (lub zmarło po wyzwoleniu), 7 rozstrzelano w obozie, 2 rozstrzelano w Prisztinie, 206 przeżyło. <http://kosovoholocaust.com/>. (dostęp 03.02.2011).

⁴² K. M. Mallmann, M. Cuppers, *Półksiężyc i swastyka. III Rzesza a świat arabski*, Wydawnictwo Bello-na, Warszawa 2009, s. 241.

SOE w Albanii – początki ruchu oporu

Zajęcie Albanii przez Włochy postawiło na porządku dziennym w środowiskach albańskich działaczy niepodległościową kwestię oporu wobec nowej władzy. Pierwsze grupy ruchu oporu powstawały na emigracji. W Belgradzie w 1940 r. środowiska albańskich emigrantów powołały organizację Front Jedności. Przywódcami FJ byli: bohaterski obrońca Durres, major Abas Kupi oraz Gani Kryeziu⁴³. Ten pierwszy, już podczas swego pobytu w Turcji, nawiązał kontakty z przedstawicielami brytyjskiego wywiadu. Brytyjczycy byli zainteresowani podjęciem tajnych operacji na terenie Albanii. Military Intelligence (Wywiad wojskowy) już 28 kwietnia 1940 r. wystąpił z zapytaniem do tzw. sekcji D Secret Intelligence Service⁴⁴ o stan przygotowań do zainicjowania działań, które mogłyby doprowadzić do powstania albańskiego ruchu oporu i w rezultacie do antywłoskiego powstania. W ramach SIS, do realizacji tych zamierzeń wyznaczeni zostali: ppłk. Walther Francis Stirling w Istambule, kpt. Julian Amery w Belgradzie, mjr Richard Cripps w Karirze oraz Margaret Hausluck w Atenach⁴⁵. Centrum operacyjne umiejscowiono w Belgradzie. Brytyjczycy nawiązali kontakty z trzema ośrodkami ruchu oporu. Pierwszym kierował Gani Kryeziu, wraz ze swoimi braćmi Hasanem i Saidem, z siedzibą w mieście Prizen w Kosowie. Na czele drugiej grupy stał Gjergi Koloshi, a jej siedzibą była Dibra. Trzecią grupą kierował Jovan Djanović – były poseł Królestwa Jugosławii w Tiranie; siedzibą była Podgorica w Czarnogórze. Poza tym nawiązano kontakty z Myslim Pezą z Durres, Gjon Marko Gjoni – przywódcą społeczności katolików albańskich z Mirdity, Muharrem Bajraktari z Lume czy Fiqri Dine z Dibry. Pewnym problemem, jaki mógł mieć wpływ na dalszy rozwój struktur ruchu oporu, była kwestia przywództwa. Na szczęście większość jego uczestników, nawet tych nastawionych antyzogistowsko, uznała za lidera antywłoskiej opozycji przebywającego na emigracji króla – Ahmeda Zogu. Należy dodać, że albańscy emigranci, obok Brytyjczyków, nawiązali także kontakty z wywiadem jugosłowiańskim. Niestety, dalszemu aktywnemu rozwojowi albańskiego ruchu oporu stanęły na drodze ograniczenia natury politycznej. Przywódcy W. Brytanii chcieli za wszelką cenę uczynić wszystko, by podtrzymać dotychczasowy neutralny kurs włoskiej polityki zagranicznej. Dlatego wszelkie działania, które mogłyby sprowokować Rzym do zmiany w tym zakresie, były przez Foreign Office oceniane krytycznie. Przełomowy moment nastąpił 10 czerwca 1940 r., z chwilą przystąpienia Włoch do wojny. Wydawało się,

⁴³ J. R. Nowak, *Powstanie Ludowej Republiki Albanii 1944-1949*, Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, Warszawa 1983, s. 19; *The Oxford Companion to World War II*, red. I. Dear, M. R. D. Foot, Oxford University Press, Oxford 2001, s.19. Z Frontem Jedności współpracował późniejszy lider komunistycznej partyzantki Mustafa Gjinishi.

⁴⁴ Sekcja D powstała na początku 1938 r. jako sekcja zajmująca się prowadzeniem działań nieregularnych. Na czele stał płk Lawrence Grand. D. Stafford, *Wielka Brytania i Ruch Oporu w Europie. Zarys dziejów Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1984, s. 35.

⁴⁵ O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania in Occupation and War. From Fascism to Communism 1940-1945*, Volume II, The Center for Albania Studies, IB Tauris Publishers, London 2005, s. 5.

że bardziej dogodny czas dla bardziej śmiałych operacji brytyjskiego wywiadu nastąpi po przystąpieniu Włoch do wojny 10 czerwca 1940 r. Tak się jednak nie stało. W lipcu 1940 r. sekcja D nie otrzymała zezwolenia na podjęcie szerszej działalności przeciwko Włochom. W tym samym czasie nastąpiła reorganizacja brytyjskiego wywiadu. Sekcja D została włączona do tworzącego się wówczas Kierownictwa Operacji Specjalnych (Special Operations Executive) jako SO2. Szefem biura SO2 w Belgradzie został ppłk Darrell Oklay-Hiil⁴⁶. Znacznie lepsza aura dla działań brytyjskich służb specjalnych i powiązanych nimi Albańczyków nadeszła wiosną 1941 r. SO2 przygotowywała plan do przetrzucenia na terytorium Albanii pierwszych grup zbrojnych, których głównym celem, obok prowadzenia akcji sabotażowo-dywersyjnych, miało być wywołanie antywłoskiego powstania. 7 kwietnia 1941 r. 200 Albańczyków, przeszkolonych i zaopatrzonych przez SOE, przekroczyło granicę jugosłowiańsko-albańską⁴⁷. W jednej z grup, dowodzonych przez Ganiego Kryeziu, znajdował się ppłk D. Oakley-Hill, szef belgradzkiej rezydentury SO2, były przedwojenny brytyjski doradca albańskiej żandarmerii⁴⁸. Niestety, inwazja III Rzeszy i Włoch na Jugosławię w dużej mierze przekreśliła plany albańskich desydentów. Bracia Kryeziu zostali szybko aresztowani przez Niemców i przekazani Włochom. Ci zaś internowali ich w obozie koncentracyjnym na wyspie Ventotene⁴⁹.

Pierwsze oddziały partyzanckie

To, co nie udało się braciom Kryeziu, udało się mjr. Abasowi Kupiemu. Znalazł się on w swych rodzinnych stronach, w regionie Kruje i tam wraz Xhemalem Herri, jako jeden z pierwszych rozpoczął organizowanie antywłoskiej partyzantki⁵⁰. Działania o podobnym charakterze podejmowali: były pułkownik żandarmerii – Muharrem Bajraktari, tworząc oddział partyzancki w okręgu Lume, oraz późniejszych dwóch liderów komunistycznej partyzantki, Myslím Peza a także Mustafa Gjinishi⁵¹.

Wraz z nadejściem wiosny 1942 r. ukrywający się w niedostępnych obszarach geryłsi (partyzanci) rozpoczęli aktywne działania dywersyjne. Niebawem zanotowali na swym koncie poważne sukcesy. W czerwcu 1942 r. przerwana została komunikacja pomiędzy Szkodrą a Tiraną. Doszło tam do zaciętych walk pomiędzy oddziałami dowodzonych przez mjra A. Kupiego, a jednostkami włoskimi. W miesiąc później, 10 mil od Tirany, w zasadzkę oddziału monarchistów wpadła włoska kolumna wojskowa. Straty Włochów

⁴⁶ Ibidem, s. 15.

⁴⁷ R. Bailey, *OSS-SOE Relations In Albania 1943-1944*, [w:] *American-British-Canadian Relations 1939-2000*, red. D. Stafford, R. Jeffreys-Jonnes, Frank Cass Publishers, Londyn 2000, s. 21.

⁴⁸ R. Bailey, *SOE in Albania*, [w:] *Special Operation Executive a New Instrument War*, ed. M. Seaman, Routledge, New York 2006, s. 179-180.

⁴⁹ R. Elsie, *Historical dictionary of Kosova*, Scarecrow Press INC, Lanham 2004, s. 105.

⁵⁰ Już w 1940 r. na czele jednego z pierwszych oddziałów partyzanckich działających w Albanii stanął brat Abasa Kupiego Ibrahim. Obok niego działały oddziały Murata Kaloshi, Haxhi Leshi; B. Fischer, *Albania at War...*, s. 101-102.

⁵¹ M. Vickers, *The Albanias: a Modern History*, IB Tauris, Londyn 2006, s. 147.

wyniosły 20 zabitych i 50 rannych⁵². Rozwój zbrojnego ruchu oporu zmusił władze włoskie do przeprowadzania coraz częstszych operacji antypartyzanckich. Ponoszone straty powodowały, że działania stawały się coraz bardziej bezwzględne. Triumfy święciła zasada odpowiedzialności zbiorowej. W ramach akcji odwetowych, z powierzchni ziemi starto rodzinną wieś płk M. Bajraktariego Ujmisthe. W grudniu 1942 r. zostali ujęci, a następnie skazani na śmierć i rozstrzelani, dowódcy monarchistycznej partyzantki Selim Muka, Ramazan Xhanxhsa, Ibrahim Feiza⁵³. Polityka nasilających się represji budziła odruch sprzeciwu, nawet wśród członków albańskich gremiów rządowych. W kwietniu 1942 r., w geście protestu podali się do dymisji: minister edukacji i sprawiedliwości Hasan Dosti oraz sekretarz generalny partii faszystowskiej Jup Kazazi⁵⁴.

Ale nawet represje nie były w stanie zahamować dynamicznie rozwijającego się ruchu oporu. Do aktywnych działań przeciwko Włochom włączyli się komuniści. W przedwojennej Albanii, admiratorzy ideologii Marksa i Engelsa, nie posiadali żadnych znaczących wpływów. W 1928 r. powstała pierwsza w kraju jacejka komunistyczna. Później, zainicjowano utworzenie kolejnej struktury w Korczy. Ich założycielem był Ali Kelmendi – lider albańskich komunistów, przebywający w latach trzydziestych na emigracji we Francji⁵⁵. Struktury komunistyczne od początku trawiły walki frakcyjne. Istniało osiem oddzielnie działających i wzajemnie zwalczających się frakcji, z których dwie zerwały swe kontakty z „ojczyzną proletariatu” i uznawane były za trockistowskie⁵⁶. 22 czerwca 1941 r., po ataku III Rzeszy na ZSRR, dyrektywy Kominternu kierowane do przywódcy najsilniejszej na Bałkanach Jugosłowiańskiej Partii Komunistycznej (Savez Komunista Jugoslavije) Josefa Broz-Tito nakazywały podjęcie kroków zmierzających do scalenia i zdynamizowania działalności komunistów w Albanii. SKJ desygnowała na odcinek albański Miladina Popovicia – działacza komunistycznego z Kosowa oraz Duszana Mugosza⁵⁷. Tych dwóch ludzi można uznać za twórców albańskiej partii komunistycznej. Kiedy obaj zaczęli swoją działalność, liczba członków partii w kraju nie przekraczała 137 osób⁵⁸. Walki frakcyjne udało się wyciszyć i 8 listopada 1941 r. powstała Komunistyczna Partia Albanii (Partia Komuniste Shqiptare). Z biegiem czasu praca wysłanników zaczęła przynosić efekty, a wiosną 1942 r. partyjne stany kadrowe wzrosły do 200 członków. Tymczasowym Sekretarzem Generalnym został wybrany Enver Hoxha – lider korczańskiej grupy komunistycznej⁵⁹. Nikt wtedy nie przypuszczał, że będzie on kierował partią aż do swej śmierci w 1985 r. Wraz ze wzrostem liczebności członków partii rozrastały się szeregi

⁵² O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania In Occupation In War...*, s. 197. Po stronie partyzantów w czasie walki zginął dowódca oddziału Mata Lahja.

⁵³ Ibidem, s. 223.

⁵⁴ Ibidem, s. 183.

⁵⁵ G. Besier, K. Stokłosa, *Europa dyktatur*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 339.

⁵⁶ M. Vickers, *The Albanias...*, s. 145.

⁵⁷ B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 288.

⁵⁸ M. Tanty, *Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 2003, s. 255. Inni autorzy podają, iż w momencie założenia partia komunistyczna liczyła 130 członków. B. Jelavich, *Historia Bałkanów...*, s. 288.

⁵⁹ M. Vickers, *The Albanias...*, s. 146.

tworzonych przez nią oddziałów partyzanckich. Pierwsze próby podjęto w Kosowie, ale nie należały one do zbyt udanych. Kosowo nie było zbyt gościnnym obszarem dla istnienia komunistycznej partyzantki. Ludność albańska była do niej nastawiona wrogo. Stąd, działalność partyzantów w tamtym rejonie szybko wygasła⁶⁰. Obszarem, gdzie istniały znakomite warunki dla rozwoju partyzantki, były biedne rejony południowej Albanii. Komuniści tworząc swe oddziały początkowo bazowali na środowiskach kryminalnych, które w górach utworzyły zbrojne grupy⁶¹. Wstępując w szeregi komunistów, przestępcy nie musieli zmieniać zasad swego postępowania. Radykalna i zbrodnicza ideologia komunistyczna, w swoim teoretycznym i praktycznym wymiarze, pozwalała na dalsze prowadzenie przestępczej działalności, tyle że pod politycznym szyldem. Komunistyczne formacje początkowo były bardzo słabe, a ich aktywność ograniczała się do niewielkich aktów dywersji, skierowanych przeciw infrastrukturze cywilnej i wojskowej. Dochodziło także do organizowania napadów i stosowania represji wobec osób pracujących w albańskiej administracji czy policji. 20 lutego 1942 r. w Korczy zabito dwie osoby podejrzewane o współpracę z Włochami⁶². 31 marca 1942 r. w Tiranie zamordowany został szef tamtejszej policji – Ali Reci⁶³. W marcu 1942 r. zamordowano w Korczy majora żandarmerii albańskiej – Skendera Cami⁶⁴. W maju 1942 r. próbowano zamordować premiera Mustafę Kruję⁶⁵.

Powstanie Levizja Nationale Cliritmare i Balli Kombetar

16 września 1942 r. komuniści, zgodnie z sugestiami swych jugosłowiańskich towarzyszy, zorganizowali w Pezie konferencję wszystkich ośrodków ruchu oporu. Jej pokłosiem było powstanie Ruchu Wyzwolenia Narodowego (Levizja Nationale Cliritmare). Utworzenie organizacji mieściło się w realizowanej przez komunistów koncepcji, polegającej na skupianiu w ramach jednej struktury, kontrolowanej przez partię komunistyczną, wszystkich odłamów ruchu oporu. LNC dawał komunistom, nie znanym dotąd z aktywnej działalności, możliwość uwiarygodnienia się w oczach społeczeństwa, poprzez współpracę z posiadającymi już pewien dorobek, patriotycznymi środowiskami politycznymi. W kierownictwie FNC, obok komunistów, znaleźli się także politycy o orientacji prozachodniej, m.in. A. Kupi. Honorowym przewodniczącym LNC został Mehdi Frasheri, choć nie uczestniczył on w obradach tego gremium⁶⁶. Efektem konferencji w Pezie był widoczny stopniowy rozwój szeregów partyzanckich, działających pod sztandarami LNC. Tworzono także, na terenach „wyzwolonych”, załączki przyszłej administracji. W tych strukturach działacze KPSH starali się uchwycić najistotniejsze instytucje podziemnej administracji.

⁶⁰ D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański spór...*, s. 66.

⁶¹ T. Czekalski, *Albania...*, s. 107.

⁶² O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania in Occupation...*, s. 176.

⁶³ Ibidem, s. 182.

⁶⁴ B. Fischer, *Albania at War...*, s. 128.

⁶⁵ M. Vickers, *The Albanians...*, s. 147. Zamachów na premiera M. Kruję odbyło się kilka, w jednym z nich zginął jego syn. B. Fischer, *Albania at War...*, s. 129.

⁶⁶ T. Czekalski, *Albania...*, s. 106.

Nie przejmowano się w kierownictwie komunistycznym problemem represji uderzających coraz ostrzej w ludność cywilną, choć włoskim akcjom odwetowym daleko było do niemieckiej brutalności. Komuniści uważali, że represje wzmagają nienawiść do okupantów i powodują napływ zagrożonych odwetem mieszkańców do partyzanckich szeregów. Ludność cywilna żyjąca w kleszczach, pomiędzy partyzantami a kontrapartyzantką, znajdowała się w bardzo trudnym położeniu. Brak okazywania stosownej pomocy dla partyzantki kończył się bezwzględными represjami. Owych dystansujących się traktowano bowiem jak kolaborantów.

W marcu 1943 r. odbył się zjazd KPSH w Labinot koło Elbasanu. E. Hoxha wybrany został sekretarzem generalnym partii. Podjęto decyzję, by wzorem komunistów jugosłowiańskich utworzyć Armię Narodowo-Wyzwoleńczą. Informacje o decyzjach i przebiegu obrad przekazano J. Broz-Ticie, który skrytykował albańskie władze partyjne za mało efektywną rekrutację chłopów do szeregów partyzanckich. Przywódca jugosłowiańskich komunistów pouczał swych albańskich towarzyszy, że to kadry chłopskiego pochodzenia w rolniczym kraju zadecydują, kto zwycięży, a kto przegra w wewnętrznej konfrontacji o władzę. Po konferencji do Labinot przybył wysłannik J. Broz-Tity – Svetozar Vukmanović – „Tempo”, lider komunistyczny z Macedonii, w celu uzgodnienia szczegółów dotyczących spraw personalnych w nowo utworzonej armii⁶⁷.

Intensywny rozwój szeregów LNC powodował zaniepokojenie wśród niekomunistycznych polityków albańskich. Dostrzegli oni, że inicjatywa komunistów przejęcia kontroli nad ruchem oporu tworzy niebezpieczeństwo, iż wobec braku organizacyjnej alternatywy staną się oni jedyną podziemną zorganizowaną siłą polityczno-wojskową. Dlatego też, nie chcąc do tego dopuścić, grupa działaczy konserwatywno-liberalnych, antymonarchistycznych, antykomunistycznych powołała w październiku 1942 r. organizację o nazwie Front Narodowy (Balli Kombetar). Pomimo że BK było uważane za ugrupowanie prawicowe, to tak naprawdę była to formacja eklektyczna, skupiająca w swych strukturach zarówno socjalistów, socjaldemokratów, liberałów, konserwatystów a nawet trockistów i komunistycznych rozłamowców. Ich wspólnym wyróżnikiem była antykomunistyczna postawa. BK sformułowało ogólny, 10-punktowy program, zawierający dość radykalne propozycje zmian społecznych. Zapowiadano powstanie wolnej i demokratycznej Albanii, w granicach z roku 1941 r. (z Kosowem). Przewodniczącym BK został publicysta i pisarz Midhat Frasherri. Do czołowych działaczy należeli: Ali Kelcyra, Abas Ermenje, Safet Butka, Hysni Lepenica⁶⁸, Skender Muco i wielu innych. Do BK akces złożyło dwóch przywódców młodzieżowych grup komunistycznych: Sadik Premte i Anastas Lula, którzy w 1942 r. zostali usunięci z partii komunistycznej, tworząc tzw. Prawdziwą Partię Komunistyczną⁶⁹. Ha-

⁶⁷ M. Vickers, *The Albanians...*, s. 150.

⁶⁸ Wywodził się z trockistowskiej grupy występującej pod nazwą „Zjarri” (Ogień), której niektórzy członkowie znaleźli się w strukturach Balli Kombetar. J. R. Nowak, *Powstanie Ludowej Republiki...*, s. 25.

⁶⁹ W maju 1943 r. na rozkaz E. Hoxhy doszło do czystki wobec członków struktur partyjnych we Vlorze, którzy sympatyzowali z grupą Sadika Premte. 80 osób usunięto z szeregów partii, dwie osoby rozstrzelano. Zamordowany został również Anastas Lula. Komunistom nie udało się zlikwidować Sadika Premte. J. R. Nowak, *Powstanie Ludowej Republiki...*, s. 33-34; S. Premte, *Stalinizm and Communism in Albania* <http://www.marxists.org/history/etol/revhist/backiss/vol3/no1/premtaj.html> (dostęp 03.03.2011).

słłem BK było: „Albania dla Albańczyków. Śmierć zdrajcom”⁷⁰. Strategia BK zdecydowanie różniła się od komunistycznej. Oddziały partyzanckie BK charakteryzowały się pasywną postawą bojową. Akcje bojowe ograniczano do niezbędnego minimum. Miały one być prowadzone tak, by chronić przed represjami ludność cywilną. Starano się nie prowokować przeciwnika. Balliści skupiali się na tworzeniu zakonspirowanych struktur, które miały się szkolić oczekując na lądowanie aliantów. Dopiero wówczas planowano wybuch zbrojnego powstania⁷¹. Takie stanowisko zbieżne było z optyką wszystkich prawicowych struktur polityczno-militarnych w Europie. Podobne koncepcje opracowywali serbscy czetnicy i grecki EDES. Owe podobieństwa przekładały się nawet na sferę nazewnictwa. Ballistów często nazywano albańskimi czetnikami.

Pasywna taktyka przyjęta przez ballistów powodowała, iż niektórzy dowódcy podejmowali próby porozumienia z władzami włoskimi. Taki swoisty „gentelmen's agreement” (dżentelmeńska umowa – pakt o nieagresji) został zawarty 15 marca 1943 r. pomiędzy jednym z założycieli, członkiem Komitetu Centralnego BK Ali Kecylą a gen. Renzo Dalmazzo – dowódcą włoskiej 9 armii stacjonującej w Albanii⁷². Te posunięcia nie były zjawiskami częstymi. W BK panowała duża autonomia poszczególnych dowódców czet (oddział partyzancki w BK odpowiadający liczebnością kompanii), mieli oni w kwestii podejmowania decyzji wolną rękę. Sytuacja uległa zmianie w momencie wkroczenia do Albanii wojsk niemieckich. Wówczas wielu dowódców rezygnowało z działalności antyniemieckiej, nawiązując kontakty z albańskimi formacjami policyjnymi podległymi władzom w Tiranie, stając się nieformalną częścią paramilitarnych sił rządowych. Te praktyki miały często podejmowano na terenach przyłączonych do Albanii (Kosowo, Macedonia). Obok wspomnianych jednostkowych przypadków współpracy, oddziały ballistów prowadziły zacięte walki z włoskimi siłami okupacyjnymi. Jedną z największych bitew wojny partyzanckiej rozegrała się pod Gjorm na południowy wschód od miasta Vlora. Cztery ballistów wsparte miejscowymi ochotnikami, dowodzone przez Hysniego Lepenicę, starły się tam w dniach 1-3 stycznia 1943 r. z 2000 ekspedycją włoską, dowodzoną przez płk. Franco Clemente. W czasie dwudniowej bitwy, obie strony poniosły straty. W ogniu zaciętych walk zginął włoski dowódca⁷³.

Balli Kombetar cieszył się sympatią części przedstawicieli rządowego establishmentu. Związki z ballistami utrzymywali m.in. Fuat Dibra – minister gospodarki w rządzie M. Kruji, Hasan Dosti – minister edukacji i sprawiedliwości, oraz prefekt okręgu Gjirocastra – Faik Qyku⁷⁴. Obok kontaktów z władzami w Tiranie, Balli Kombetar dużą wagę przywiązywało do podtrzymywania relacji z innymi organizacjami niekomunistycznej partyzantki działającymi na Bałkanach. Pomimo podejmowanych prób, nie udało się doprowadzić do zawarcia porozumienia z przywódcą serbskich czetników D. Mihajloviciem. Porażką zakończyła się także, podjęta przez D. Mihajlovicia inicjatywa rozmów

⁷⁰ O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania in Occupation...*, s. 209-210.

⁷¹ M. Vickers, *The Albanians...*, s. 149.

⁷² M. Tanty, *Bałkany XX wieku...*, s. 256.

⁷³ O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania In Occupation...*, s. 230.

⁷⁴ B. Fischer, *Albania at War...*, s. 134.

płk. M. Bajraktarim. Do fiaska całego przedsięwzięcia przyczyniły się władze włoskie, zaniepokojone ewentualnością przewyciężenia narodowego antagonizmu serbsko-albańskiego⁷⁵. Sukcesem natomiast okazały się próby nawiązania kontaktu z liderem EDES⁷⁶ – Napoleonem Žervasem. W maju 1944 r. podpisano oficjalne porozumienie pomiędzy EDES a BK. Grecy zobowiązali się do wsparcia albańskich postulatów przyłączenia Kosowa do Albanii. Tragiczny los spotkał czołowego negocjatora ballistów Dhimitera Falo, który został ujęty i zamordowany przez albańskich komunistów⁷⁷.

Początek roku 1943 r. przyniósł dalsze pogorszenie się stanu bezpieczeństwa na terytorium Albanii. Coraz większe obszary kraju zaczęły przechodzić we władanie partyzantów. Te niebezpieczne tendencje wzmogły potrzebę zmian na szczytach albańskich władz rządowych. Zarówno one same, jak ich włoscy sojusznicy wyczuwali, że powoli przegrywają walkę o duszę albańskiego społeczeństwa. Chcąc ustabilizować sytuację, namiestnik królewski F. Jacomoni podjął decyzję o usunięciu z urzędu premiera M. Kruji, który podał się do dymisji 13 stycznia 1943 r. Na jego miejsce wyznaczono pochodzącego z południa Ekrema Libochovę. G. Ciano w swym dzienniku określił ten krok jako „[...] powrót do rządów bejów [...]”⁷⁸. Gabinet E. Libochovy przetrwał zaledwie trzy tygodnie⁷⁹. Był to sygnał, że kryzys, jaki pogłębiał się w Albanii, dotyczył najwyższych gremiów państwowych. Zarówno G. Ciano jak i B. Mussolini zauważyli, że wbrew uspokajającym opiniom F. Jacominiego sytuacja w kraju wymyka się spod kontroli. G. Ciano z goryczą konstatał: „Ci, którzy dotychczas zachowali nam wierność, obecnie uchylają się”⁸⁰. Wobec wagi narastających problemów B. Mussolini dokonał zmiany na stanowisku namiestnika (formalnie dokonał tego król). Nie radzącego sobie z pogłębiającym się kryzysem F. Jacomoniego zastąpił 18 marca 1943 r. generał Alberto Pariani. Miał on za zadanie, kierując na przemian systemem koncesji i represji, uspokoić sytuację. Duce sugerował A. Parianiemu, by ten utworzył niezależne jednostki armii i żandarmerii albańskiej i rozwiązał tamtejszą partię faszystowską⁸¹. Te słuszne skądinąd propozycje były jednak spóźnione,

⁷⁵ Włosi rozpowszechniali informacje o masowych zbrodniach, jakich mieli się dopuszczać czetnicy na albańskiej ludności cywilnej, co doprowadziło do zerwania rozmów pomiędzy M. Bajraktarim a D. Mihajloviciem. W rzeczywistości akcje pacyfikacyjne przeprowadzone zostały przez czetników w okolicach Biharu, gdzie spalono kilkanaście wsi mordując ich mieszkańców. W sumie pomimo tych tragicznych epizodów skala tych zbrodni była relatywnie niewielka. Potwierdzenie faktu odbywania odwetowych rajdów czetnickich brygad na Kosowo stanowią wspomnienia polskiego ich uczestnika służącego w Ravanickiej Brygadzie JVUO. Autor nie ukrywa też, iż w ich trakcie dochodziło do aktów makabrycznego okrucieństwa wobec Albańczyków – M. Djordje-Błażejczyk, *Od Zagubici do Berlina*, Wydawnictwo Edukator, Częstochowa 2006, s. 111-114, s. 128-132. T. Czekalski, *Spór o Nową Albanie...*, s. 134-135.

⁷⁶ EDES – Ethnikos Demokratikos Ellnikos Syndesmos (Narodowo-Republikańska Liga Grecka) grecki prawicowy antymonarchistyczny ruch oporu kierowany przez gen. Napoleona Zervasa. Można powiedzieć, że był on greckim odpowiednikiem albańskich ballistów i serbskich czetników.

⁷⁷ B. Fischer, *Albania at War...*, s. 134.

⁷⁸ G. Ciano, *Pamiętniki...*, s. 456.

⁷⁹ Ibidem, s. 457.

⁸⁰ O trudnościach w sformułowaniu rządu E. Libochovy związanych z konfliktem pomiędzy premierem a liderem społeczności katolickiej patrz G. Ciano, *Pamiętniki...*, s. 462.

⁸¹ B. Fischer, *Albania at War...*, s. 142. Zamiast partii faszystowskiej powołano wówczas organizację pod nazwą Straż Wielkiej Albanii.

a zadanie postawione przed A. Parianim okazało się niewykonalne⁸². Włosi, pomimo zaangażowania całkiem sporych sił policyjno-wojskowych, nie byli w stanie zapobiec utracie kolejnych rejonów kraju. W lutym 1943 r. powstał kolejny gabinet pod kierownictwem byłego ministra spraw wewnętrznych, twórcy policji i żandarmerii Maliq Bushatiego. Nie przetrwał wiele dłużej niż gabinet poprzednika, który zresztą powrócił do władzy 13 maja 1943 r. pełniąc swoją funkcję aż do kapitulacji Włoch.

Bibliografia

- Antology of Wounds. A Terrific and Artistic Testimony of the Hell of the Living*, Albania Rehabilitation Centre for Trauma and Torture Survivors, Tirana 2006.
- Antonijević N., *Arhivska gradnja o ljudskim gubicima na Kosovu I Metohiji u Drugome svjestkom ratu*, [w:] H-G. Freck, I. Graovac, *Dialog povjesnicara I istoricara*, v. 5, Friedrich-Neuman, Zagrzeb 2002.
- Bailey R., *OSS-SOE Relations In Albania 1943-1944*, [w:] *American-British-Canadian Relations 1939-2000*, red.
- Bailey R., *Smoke Without Fire? Albania, SOE and the Communist "Conspiracy Theory"*, [w:] *Albania Identities. Myth and History*, ed. S. Swandner-Siviers, B. Fischer, Indiana University Press, Bloomington 2002.
- Bailey R., *SOE in Albania*, [w:] *Special Operation Executive a New Instrument War*, ed. M. Seaman, Routledge, New York 2006.
- Bataković D., *Kosovo and Metohija. Identity, Religions, Ideologies*, [w:] *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, red. D. T. Bataković, Institute for Balkan Studies Serbia Academy of Sciences and Arts, Belgrad 2007.
- Bataković D. T., *The Kosovo Chronicles*, Wyd. Plato, Belgrad 1992.
- Bataković D. T., *The Kosovo Chronicles*, Wyd. Plato, Belgrad.
- Besier, K. Stokłosa G., *Europa dyktatur*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Biogram księdza alfonsa Trackiego* http://www.kishakatolikeskoder.com/zyra%20per%20martiret%20eng/Fr.%20Alfons%20Tracki_1%20eng.htm (dostęp 03.02.2011).
- Bjelajac M., *Migrations of Ethnic Albanians In Kosowo 1938-1950*, [w:] *Balkanica XXXVIII*, Annual Institutes for Balkan Studies, Institut for Balkan Studies Serbian Academy Sciences for Arts, Belgrad 2008.
- Borozan D., *Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu, Istorijski zapisi*, nr 3-4, Istorijski Institut w Crne Gore, Podgorica 2003.
- Ciano G., *Pamiętniki 1939-1943*, Wydawnictwo Libra, Warszawa 1991.
- Corke S-J., *US Covert Operation and Cold War Strategy. Truman Secret Warfare and the CIA, 1945-1953*, Routledge, New York 2008.
- Cygański M., *Terror i zbrodnie SS w okupowanych krajach (Jugosławii, Grecji, Albanii) iw sąsiednich państwach satelickich III Rzeszy (Słowacja i Węgry) w latach 1941-1944/1945. Zagłada Żydów i Cyganów w czasie II wojny*, Stowarzyszenie Instytut Śląski, Opole 1995.
- Czekalski T., *Albania. Historia Państw Świata XX wieku*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2003, s.101.

⁸² Oddziały armii włoskiej tylko w rzadkich przypadkach stosowały krwawe represje wobec ludności cywilnej. Najczęściej podejrzewaną o współpracę ludność deportowano na wyspy Morza Tyrreńskiego do obozów internowania – M. Cygański, *Terror i zbrodnie SS w okupowanych krajach (Jugosławii, Grecji, Albanii) i w sąsiednich państwach satelickich III Rzeszy (Słowacja i Węgry) w latach 1941-1944/1945. Zagłada Żydów i Cyganów w czasie II wojny*, Stowarzyszenie Instytut Śląski, Opole 1995, s. 84. Z powodów politycznych w Albanii stracono 87 osób, 795 uwięziono i internowano – T.Czekalski, *Albania...*, s. 109. Najbardziej znaną zbrodnię wojenną dokonaną w Albanii w miejscowości Borova w lipcu 1943r. popełniła niemiecka jednostka wojskowa mordując 107 mieszkańców – B. Fischer, *Albania at War...*, s. 190.

- Czekalski T., *Spór o Nową Albanię. Albańczycy wobec problemu Kosowa 1941-1944*, [w:] *Prace Historyczne*, Zeszyt nr 128 pod red. K. Baczkowskiego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
- Czekalski T., *Zarys dziejów chrześcijaństwa albańskiego w latach 1912-1993*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 1996.
- Djordje-Błażejczyk M., *Od Zagubici do Berlina*, Wydawnictwo Edukator, Częstochowa 2006.
- Elsie R., 1956, *Hermann Neubacher A Nazi diplomat in Mission in Albania* http://www.albanianhistory.net/texts20_2/AH1956_2.html (dostęp 03.02.2011).
- Elsie R., *Historical dictionary of Kosova*, Scarecrow Press INC, Lanham 2004.
- Fischer B., *Albania at war*, Purdue University Press, London 1999.
- Fischer B., *The Jews of Albania during the Zogist Period and Second World War*, [w:] *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, red. J. Pettiffer, M. Nazarko, IOS Press, Amsterdam 2007.
- Fischer B., *The Second World War in Albania: History and Historical Agendas*, [w:] *Albanische Geschichte: Stand und Perspektiven der Forschung*, red. E. A. Frantz, Oldenburg Verlag GmbH, Monachium 2009.
- Gdański J., *Za Wielką Albanię*, „Inne Oblicza Historii”, 2009, nr 19, Prószyński Media, Warszawa 2009.
- Gibas-Krzak D., *Serbosko-albański konflikt o Kosowo w XX wieku. Uwarunkowania – Przebieg – Konsekwencje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- Grabowski F., *W obronie pułkownika pilota Romana Rudkowskiego (1898-1954)*, „Zeszyty Historyczne”, z. 169, Instytut Literacki, Paryż 2009.
- Heuser B., *Covert Action within British and American concepts containment 1948-1951*, [w:] *British Intelligence Strategy and Cold War 1945-1951*, red. R. J. Aldrich, Routledge, London 1992. <http://kosovoholocaust.com/> (dostęp 03.02.2011).
- http://www.albanianhistory.net/texts20_2/AH1945_2.html (dostęp 03.02.2011)
- <http://www.islamicpluralism.org/759/enverists-and-titoists-communism-and-islam-in> (dostęp 04.02.2011).
- http://www.kosovo.net/sk/history/kosovo_saga/default.htm (dostęp 02.02.2011)
- <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/181ID-R.htm>. (dostęp 02.02.2011).
- <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/G/GeibTheodor.htm>. (dostęp 04.02.2011)
- <http://www.zemrashqiptare.net/article/ArtKulture/19469/>(dostęp 04.02.2011).
- Jasques E., *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland 1995.
- Jasques E., *The Albania Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland & Company, Jefferson 1995.
- Jelavich B., *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Kola P., *The Search for Greater Albania*, C. Hurst & Co. Publishers, London 2003.
- Kosseski A., *W bałkańskim tyglu*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Pułtusk 2002.
- Kostovicova D., *Kosovo: Politics of Indentity and Space*, Routledge, New York 2005.
- Kretsi G., *The „Secret” Past of the Greek-Albanian Bordelands. Cham Muslim Albanias: Perspectives on the Conflict over Historical Accountability and Current Rights*, „Ethnologia Balkanica, Journal for Southeast European Antropology”, vol. 6, 2002 (Waxman Verlag, Munster 2002).
- Kurowski F., *Brandenburgczycy i Abwehra. Niemieckie oddziały specjalne 1939-1945*, Wydawnictwo Oskar, Warszawa 2003.
- Latruve L., Kosić G., *La division Skanderbeg: Historie des Waffen-SS Albanai. Des Origines Ideologiques aux debuts de la Guerre froide*, Godefroy de Boullion, Boullion 2004.
- Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposal for Redress*, Lawbook Exchange Ltd, New Jersey 2005.
- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938-1945*, t. I, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983.
- Mallmann K. M., Cuppers M., *Półksiężyc i swastyka. III Rzesza a świat arabski*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2009.

- Nowak J. R., *Albania 1944-1948. Terror wobec sił niekomunistycznych i walki frakcyjne*, [w:] *Czy Europa Środkowo-Wschodnia mogła się wybić na niepodległość*, pod red. T. Kisielewskiego i N. Kasparaka., Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn 1996.
- Nowak J. R., *Powstanie Ludowej Republiki Albanii 1944-1949*, Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, Warszawa 1983.
- Party System the Cleavages of Pre-Communism. The Kaleidoscope of the German Greek Albanic Diplomacy s.142.* wersja internetowa http://tuprints.ulb.tu-darmstadt.de/1234/1/Party_System_and_Cleavages_in_pre-Communist_Albania.pdf (dostęp 02.02.2011).
- Pawłowski K., *Kosowo. Konflikt i interwencja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008.
- Pearson O., *Albania In the Twentieth Century: An History. Volume Three. Albania as Dictatorship and Democracy. From Isolation to the Kosovo War 1946-1998*, The Centre for Albanian Studies, IB Tauris Publishers, London 2006.
- Pearson O., *Albania in the Twentieth Century, a History. Albania and King Zog Independence, Republica and Monarchy 1908-1939*, Volume I. The Centers for Albania Studies, IB Tauris Publishers, London 2004.
- Peebles C., *Twilight Warriors Covert Air Operations Against USSR*, Naval Institute Press, Annapolis 2005.
- Pepa P., *The Criminal File of Albania's Communist Dictator*, Shtepia Bootuese, Uegen 2003.
- Portmann M., *Communist Retaliation and Persecution Yugoslav Territory during and after WWII (1943-1950)*, GRIN Verlag, Auflage 2004.
- Premte S., *Stalinizm and Communism in Albania* <http://www.marxists.org/history/etol/revhist/backiss/vol3/no1/premtaj.html> (dostęp 03.03.2011).
- Rodogn D. o., *Fascism European Empire: Italia Occupation During Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Romanko o., *The East Came West: Muslim and Hindu Volunteers in German Service 1941-1945. Balkan Muslim Volunteer Formations in the Armed Forces of the Axis Powers*, [w:] *The East Came West. Muslim, Hindu, and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces 1941-1945. A study of East European & Middle Eastern Collaboration with German Armed Forces in World War II*, red. A. J. Munoz, Axis Europa Books, Bayside 2001.
- Schwartz S., "Enverists and Titoists" *Communism and Islam in Albania and Kosova 1941-1999 From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation War*, wersja internetowa <http://www.islamicpluralism.org/759/enverists-and-titoists-communism-and-islam-in>.
- Schwartz S., *Enverists and Titoist* – <http://www.islamicpluralism.org/759/enverists-and-titoists-communism-and-islam-in> (dostęp 04.02.2011).
- Seton-Watson H., *East European Revolution*, Methuen & Company, London 1950.
- Simoni Z., *Prześladowanie kościoła katolickiego w Albanii w latach 1944-1990*, [w:] *Męczennicy XX wieku, Kolekcja Communio 14*, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 2001.
- Smith W. T., *Encyclopedia of the Central Intelligence Agency*, Infobase Publishing, New York 2003.
- Spies, Wiretaps and Secret Operations: An Encyclopedia American Espionage*, Volume I, red. G. P. Hastedt, S.W. Guerrier, ABC-CLIO LLC, Santa Barbara 2011.
- Stafford D., *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie. Zarys dziejów Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1984.
- Strugar V., *Wojna i Rewolucja Narodów Jugosławii 1941-1945*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1967.
- Tanty M., *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 2003.
- The New Albania Migration*, red. R. King, N. Mai, S. Swandner-Sievers, Sussex Academy Press, Brighton 2005.
- The Oxford Companion to World War II*, red. I. Dear, M. R. D. Foot, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Thomas N., Abbott P., *Partisan Warfare*, Osprey Publishing, Oxford 1983.
- Tomasevich J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, Stanford 2001.

- Vickers M., *The Cham Issue – Albania National & Property Claims in Greece*, Konflikt Studies Research Centre, Kwiecień 2002.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. I, 1991-2002, t. II, 2002-2004, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2005.
- Weiner T., *Dziedzictwo popiołów. Historia CIA*, Wydawnictwo Rebis, Poznań 2009.
- Zdulski K., *III Rzesza a świat islamu*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2009.

ALBANIA DURING WWII AND THE EARLY YEARS OF COMMUNIST DICTATORSHIP – A BASIC IDEA OF THE CONCERN

Albania was the first European country that became a victim of the invasion of fascist Italy in April 1939. Due to the disparity of the Albanian forces their resistance lasted only a few days. King Zogu went into exile, and the country was incorporated into the Kingdom of Italy. Under the auspices of the Italians a collaborative Albanian government was headed by Shefqet Verlaci. After the collapse of Yugoslavia the so-called Greater Albania was annexed by the Italians; they occupied a part of Kosovo. Some time earlier, in 1940, the first structure of anti-Italian resistance began to emerge. From 1942 the Communists played an increasingly important role in the anti-Italian resistance. In response to the growth of the Communist influence at the end of 1942 the Albanian independence environment set up an underground organization called Balli Kombetar. Some of its leaders attempted to work out a „modus vivendi” with the Italian occupiers that ultimately resulted in the signing of the neutrality pact Kelcyra-Dalmazzo in March 1943. At the same time in the underground there was a discussion for the unification of all the factions of the resistance. In August 1943, an agreement in Mukje was reached, but it was broken by the communists. Their actions led to the outbreak of the Civil War. The partisans „of the red star character” decided to physically eliminate their interlocutors from Balli Kombetar (National Front) and created at the end of 1943 a promonarchic organization called Legaliteti (Legality). After the capitulation of Italy in September 1943 subunits of the German Wehrmacht entered into Albania. Under the patronage of the Germans – an independent government was appointed in Albania. The deteriorating situation in the Balkan fronts forced the German command to withdraw its forces in October 1944 from the territory of Albania. Anti-communist formations have not been able to overcome Communist troops converted into regular military units. At the end of 1944, Albania and Kosovo were in the iron grip of the “red” dictatorship. A period of mass repressions started, which brought about tens of thousands of victims. In December 1944 Albanians in Kosovo caused a rise. It was, however, quickly suppressed by Yugoslav security forces. From December 1944 until the early 50's in Albania and Kosovo Albanians fought against „cursed soldiers”. Despite their determination, they could not overcome the challenge of the Communist machine of terror. Thousands of them have dedicated their lives to fight for the freedom of Albania.

Key words: Balli Kombetar, Dalmazzo, Kelcyra, Mukje, Legaliteti, Verlaci, Zogu